

УДК 629.73 (09):069.51(477.53)

МЕХАНІЧНІ ВІЯЛКИ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Жам О.М.

(Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»)

У статті розглядається історія формування колекції механічних віялок кінця ХІХ – початку ХХ ст. Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Ключові слова: віялка, музей, колекція, експозиція, конструкція, матеріал, виробництво

Сільськогосподарські знаряддя праці займають одне із найважливіших місць у експозиції найбільшого в Україні Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Музей створено у 1984 р. за ініціативою директора тоді ще Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника (нині Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав») М.І. Сікорського. Ідея створення музею виникла у М.І. Сікорського після участі у Всесоюзній нараді директорів музеїв, яка проходила у Москві в 1982 р., де, крім багатьох інших питань, велася мова про необхідність створення у країні різнопрофільних тематичних музеїв [2, с. 26]. Оскільки основним заняттям українців в усі часи було хліборобство, то, зрозуміло, перше, що спало на думку М.І. Сікорському – ідея створення в Переяславі першого в Україні профільного Музею хліба, в якому всебічно і комплексно можна буде висвітлити історію розвитку вітчизняного хліборобства та хлібопекарства від найдавніших часів до сьогодення.

Задовго до цього науковці Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника виношували задум про створення Музею сільськогосподарської техніки. Основою для цього

мала стати чимала колекція вже зібраних знарядь праці. Ідейним натхненником і активним збирачем хліборобської техніки був Михайло Іванович Жам (1929-2002). Саме під його керівництвом з 1964 по 1984 рр. колектив науковців проводив збір експонатів цієї групи і разом з тим удосконалював свої знання про землеробську матеріальну та духовну культуру українців [10, с. 18]. Колишня завідувача філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Г.І. Козій пригадувала, що збір матеріалів на тематику, пов'язану з виробництвом хліба, розпочався ще до створення Музею хліба – наприкінці 50-х рр. ХХ ст., коли науковці Переяслав-Хмельницького історичного музею проводили пошук та збір найдавніших зразків техніки та сільськогосподарського реманенту, що застосовувалися для обробітку ґрунту [8].

На початковому етапі збору експонатів музейні працівники віддавали перевагу ручному реманенту, який використовувався в підсобних господарствах. Великі групи склали: знаряддя обробітку ґрунту (лопати з залізними наконечниками, борони дерев'яні, рала, плуги, драпаки, граблі); засоби збирання врожаю (граблі, серпи, вила, коси, кісся, грабки, цурки); знаряддя обмолоту збіжжя (ціпи, лопати-совки для пе-

релопачування зерна); знаряддя переробки зерна (жорна, ручні та ножні ступи, млини); ємкості для зберігання зерна, борошна, крупів (зерновики, діжі, мірки, ночви, солом'яники); знаряддя, які використовувалися при випічці хліба (лопати дерев'яні для саджання хліба в піч, форми для випікання пасок, пряничні дошки, яндоли, качалки для тіста); допоміжне обладнання суміжного призначення (ярма, дуги, хомути, кушки, мантачки, бабки, молотки, коряки, коробки) та ін. Загалом заходи по виявленню, перевезенню, реставрації та збереженню експонатів, пов'язаних із хліборобством та хлібопекарством, тривали понад 20 років.

Таким чином, колектив науковців створив базу для майбутнього Музею хліба і, укомплектовуючи фонди заповідника різними знаряддями хліборобського виробництва, створив передумови для ґрунтового і досконалого висвітлення процесів вирощування збіжжя, а в подальшому – його зберігання і переробки. Згодом колекція сільськогосподарської техніки зайняла свою вагому нішу в експозиції Музею хліба: з 2,5 тисяч музейних експонатів левову частину складають зразки сільськогосподарської техніки, що характеризують розвиток технічних вдосконалень впродовж віків, показуючи еволюцію їх розвитку від ручних механізмів до машинної техніки [3, с.147].

Серед великого асортименту знарядь сільськогосподарського виробництва, які знаходяться в музейному зібранні, виділяються механічні віялки XIX – 1 пол. XX ст. Колекція механічних віялок НІЕЗ «Переяслав» нечисленна – нараховує лише 5 одиниць, але все ж є досить репрезентативною, оскільки представляє поширені в Україні типові зразки зернопереробних механізмів періоду свого історичного побутування, і за цінністю матеріалів є однією з найважливіших серед музейних зібрань технічного профілю.

Актуальність введення до наукового обігу відомостей про виготовлення та побутування механічних віялок є очевидною, адже віялки були органічною складовою традиційних сільськогосподарських механізмів українців впродовж тривалого періоду. Проте віялки й досі не є об'єктом ґрунтовних досліджень, так як у роботах дослідників не акцентується увага на їх самостійному значенні, окремій історії розвитку та побутуванні.

Знаряддя та способи віяння зерна мають давню історію, яка сягає ще часів Давньоруської держави, на що вказує архаїчність знарядь, які використовувалися для віяння зерна.

На території України історично склалися два основні способи очищення зерна: із використанням сили вітру (віяння) та інерції руху (перекидання). В окремих регіонах побутовували ще третій (комбінований) спосіб – локальна інтерпретація ефективних елементів обох попередніх – поєднання віяння і перекидання. За їх основу був покладений принцип питомої ваги зерна і відокремлюваних від нього решток, а також закон інерції руху предметів різної ваги. Кінцевою метою очищення зерна було: відокремлення від обмолоченого збіжжя сторонніх решток (полови, соломи, насіння бур'янів, дрібних камінців, решток колосків, грудок землі та ін.), що отримало у народі назву «віяння».

Головним і найдавнішим знаряддям ручного віяння була спеціальна лопата – «віячка». Також для ручного віяння служили побутові речі широкого вжитку: корита, ночви, решета, дерев'яні глибокі миски, коряки, совки, відра, мірки, коробки дерев'яні і солом'яні тощо. Цей процес очищення зерна в Україні не відзначався особливою оригінальністю: зерно звільнялось від сміття, полови та інших домішок на вітрі або на протязу в клуні чи хатніх сінях. Результат роботи повністю залежав від наявності та потужності

вітру. Якщо вітру не було, віяння зерна відкладали.

У 2 пол. XIX ст. у поміщицьких і селянських господарствах України почали з'являтися спеціальні машини для очищення зерна, які вже не залежали від вітру: механічні віялки з ручним приводом, кінні віялки, парові й електричні зерноочисні машини.

Це дослідження присвячене механічним віялкам з ручним приводом 2-ї пол. XIX – 30-х рр. XX ст. у зібранні Національного історико-єнографічного заповідника «Переяслав».

У історіографічній науці питання вивчення музейних колекцій механічних віялок досі не отримало достатньо повного висвітлення, тому відповідне зібрання НІЕЗ «Переяслав» заслуговує на окреме детальне вивчення. Окреслена тематика зумовлюється як пізнавальною необхідністю, так і практичними потребами дослідження матеріально-технічного забезпечення українського села XIX – поч. XX ст.

Існує припущення, що примітивні віялки були винайдені ще в II ст. до н. е. в Китаї (глиняні моделі таких віялок були знайдені під час розкопок могильників доцинського часу). На поч. XVIII ст. китайські віялки з ротаційним вентилятором були завезені голландськими моряками до Європи. Принцип роботи віялок із ротаційним вентилятором був надзвичайно простим. Зерно поміщалося до бункеру з решетом замість днища і обдувалося безперервно повітрям, яке виробляв вентилятор на 4-6 лопатей. Сторонні домішки видувалися, а зерно залишалося в бункері. Вентилятор приводився в рух вручну за допомогою колеса з ручкою.

З кін. XVIII ст. найпростіший варіант дерев'яної віялки для очищення зерна від полови, так званий «млинок», поширився в Україні [1, с. 274]. З сер. XIX ст. з розвитком капіталістичних відносин і появою на селі простіших форм сільськогосподарської машинної

техніки механічна віялка набуває в українців все більшого поширення, а наприкінці XIX ст. навіть стає основним знаряддям для очищення зерна. Так, наприклад, у Переяславському повіті згідно із сільськогосподарським переписом, проведеним у 1917 р., було 6384 віялки, з яких 2803 належали власникам (2529 – у дрібних господарствах і 274 – у великих). Решта – 3581 віялка – були в оренді. Придбати віялку фабричного виробництва коштувало дорого, тому існувала практика їх оренди. Орендна плата, очевидно, була невисокою, на що вказують наступні дані із вищезгаданого перепису: із 3581 віялок, що перебували в оренді, 3566 одиниць були орендовані дрібними господарствами, і лише 15 – великими [9, с. 98].

У кін. XIX – на поч. XX ст. в Україні стали поширюватися складніші зерноочисні машини (трієри, сортувальниці, фуктелі, швирилки тощо), які переважно завозилися з-за кордону. Поширення набули також саморобні віялки, виготовлені місцевими майстрами за типовими вітчизняними чи закордонними зразками. Проте найбільшою популярністю, як і раніше, користувалися нескладні віялки та сортувальниці вітчизняних підприємств: «геркулес», «ярославська», «економка», «колоністка» («путцмашина»), віялка-сортувалка бр. Дашкових, універсальна віялка Р. і Т. Ельворті, віялка Міліна, віялка Ружицького, віялка Алексєєва, віялка-сортувалка заводу Е. Флетера, сортувалка І.Ф. Вараксіна «Успех» [7].

Одночасно зі збільшенням кількості віялок відбувалося покращення їх конструкцій. Віялки стали важчими (середня вага досягала 150 кг), механізм передачі з сиром'ятної шкіри був замінений зубчастим, жерстяні сита замінені цинковими, ручна пробивка сит коловоротом замінена машинною за допомогою штампного ситобійного станка, дерев'яні підшипники замінені цинковими, поверхню віялок почали

обшивати листами заліза, у дно ковша вмонтовувати решета для попереднього очищення зерна від великих домішок, що давало можливість покращити роботу наступних очисних решіт. Середня вартість механічної віялки місцевого виробництва коштувала 30-50 крб. [4; 5].

До найпростіших віялок портативного типу (пересувних) вітчизняного виробництва відносяться віялки із фондowego зібрання НІЕЗ «Переяслав». Головною складовою частиною таких віялок є «крилач», який складається з крил у вигляді дерев'яних дощочок, прикріплених на «махах», що відходять від осі. При обертанні вони утворюють повітряний струмінь. Останній діяв на «ворох» (суміш із зерна і сторонніх домішок, отримана в результаті обмолочування збіжжя), який надходив із ковша. На осі рукоятки розміщувалося зубчасте колесо, зчеплене із шестернею, розміщеною на осі крилача. Вітер, який виробляв крилач, віддував полови, а зерно падало на спускний щит. По щиту зерно, відокремлене від полови, спускалося за віялку. Спереду від щита падало легке, а позаду – важке зерно. Щит вставлявся між стінками станини віялки так, що його можна було рухати вгору і вниз: піднявши змушували дрібніші зерна потрапляти до маси крупних, а опустивши – більшу масу зерен падати спереду віялки. Такої нескладної конструкції було достатньо для відсіювання полови від зерна. Недоліком такого найпростішого механізму було те, що до кращого зерна потрапляли всі домішки, які вітер, вироблений крилачом, не в змозі був відв'язати. Для відокремлення таких домішок вставляли решето, таким чином сипуча суміш падала на нього. Отвори в решеті виготовляли такого розміру, щоб вони, пропускаючи зерна, затримували крупніші предмети. Останні скочувалися по решету і потрапляли в передній ящик. Зерно, яке пройшло перше решето, потрапляло на друге – трохи нахилене на-

зад. Друге решето пропускало лише дрібне зерно. Крупні зерна, сходили з другого решета і, минаючи третє, на яке пройшли дрібні зернята, потрапляли на решето з такими малими отворами, що через них могли проходити лише пил і дрібне насіння бур'янів. Після того, як зерно проходило це решето, воно спускалося по щиту позаду віялки. Дрібніші зерна спускалися з третього решета в спеціальний ящик і утворювали другий гатунок зерна. Всьому решітному стану надавався коливальний рух, щоб зерно, що надійшло на решета, не накопичувалося. При цьому, якщо зерно не проходило через решето, то спускалося в той бік, в який решето було нахилене. Таким чином, ворох внаслідок роботи віялки розподілявся: вітер відвівав найлегші його частини, які відлітали геть, найбільші і найтяжчі частини скочувалися з першого решета і збиралися в передньому ящику. Другий гатунок зерен збирався збоку станини, а перший гатунок збирався позаду віялки.

Першими надходженнями до музейного зібрання традиційних механічних зерноочисних механізмів стали дві віялки (інв. № 3131 та інв. № 3162), датовані 2 пол. ХІХ ст. Віялки були придбані в липні 1958 р. в с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., одна за 200, інша – за 500 крб. [7]. Фондово-облікову документацію на музейні предмети склав Василь Іванович Москаленко – перший завідувач фондами Переяслав-Хмельницького історичного музею. На превеликий жаль, В.І. Москаленко детальної інформації про власників віялок, їх придбання та використання не зазначив.

У липні 1970 р. музейне зібрання поповнила віялка (інв. № Е-580) фабричного виробництва, датована поч. ХХ ст. Наложала вона жителю с. Андруші Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. А.М. Зорі. Конструкція віялки, згідно з описом, наступна: «В дерев'яному корпусі вмонтовані ча-

стини віялки: на валику – вентилятор з лопатями для очистки зерна від полови, на цьому ж валику з обох кінців – редуктори з двома шестернями, зліва – шестерні циліндричні, які приводять в дію Г-подібною залізною ручкою вентилятор, а заодно і решета. Праворуч – дві великі конічні шестерні, від яких через додатковий валик приводяться в рух решета віялки. Під решетами – два жолобки: один для виходу після відсіву решетами піску, бур'яну, другий – для очищеного зерна. Зверху – засипний ківш». Вищезгадана віялка виявилася некомплектною: в ній не вистачало трьох решіт і приводної ручки. Розміри віялки досить габаритні: 125x175x70 см. За неї господареві було заплачено 7 крб. [7].

У липні 1984 р., напередодні відкриття Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», до колекції надійшла із Миронівського науково-дослідного інституту селекції і насінництва пшениці віялка лабораторна (В-409), виготовлена в 30-х рр. ХХ ст. До цього вона використовувалася в лабораторіях Миронівської селекційної станції для підготовки насіння до висіву і призначалася для виділення культурних зерен з вороху [7]. До вороху входили: культурне зерно, збоїни, відірвані та необмолочені колоски, полова, пил, сміття та ін.

Віялка складається з прийомного ковша, куди засипається «ворох», звідси через вихідну щілину попадає під дію струменю повітря, який створюється вентилятором. Вентилятор видуває легкі домішки, а зерно з важкими домішками потрапляє на решето, де відсіюються важкі домішки і велике сміття. Зерно, яке провалилося через решето, падає під віялку біля вентилятора. Збоку два шків: ведучий і ведений. Розміри: 97x63x71 см. Відсутній пас і ре-

шето. Дерево, метал, ручна і ковальська робота [7].

У 2007 р. за 300 крб. була придбана віялка фабричного виробництва в робочому стані (інв. № Е-4268), датована кін. ХІХ ст. Знайшла віялку молодший науковий співробітник Музею хліба З.Ф. Бова у Іщенка Михайла Івановича, мешканця м. Переяслава-Хмельницького. Належала віялка Вабченку Івану Климовичу, мешканцю с. Стів'яги Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. Нею він користувався в 20-30-х рр. ХХ ст. Віялка перейшла йому в спадок від батька – Вабченка Кліма Степановича, котрий використовував її в домашньому господарстві у кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Конструкція віялки наступна: в передній частині дерев'яного корпусу прямокутної форми знаходиться металева вісь, до якої кріпляться чотири дерев'яні лопаті. На вісь надіте колесо, до колеса прикріплена ручка. Обертуючись, колесо приводить у дію лопаті, з'єднані з ексцентриком, який приводить у дію решета. Зверху – дерев'яний засік для засипання зерна. Розміри: 95x150x127 см. [7].

Таким чином, представлені у фондовому зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» механічні дерев'яні віялки з ручним приводом є типовими зразками зерноочисних віялок кін. ХІХ ст. – поч. ХХ ст. Вони зібрані в 60-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст. переважно на Переяславщині: одна – в м. Переяславі-Хмельницькому, три – в с. Андрушах Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., і одна – в с. Центральному Миронівського р-ну Київської обл. Незважаючи на тривале використання в господарствах, віялки в хорошому стані, придатні для експонування. Всі вони демонструються в Музеї хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

ЛІТЕРАТУРА

1. Горленко В.Ф. Сільськогосподарські знаряддя та способи праці / Володимир Горленко // Українці: Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Описне : «Українське народознавство», 1999. – Кн. 1. – С. 252–278.
2. Музею хліба – двадцять років (з історії створення та діяльності музею) // Матеріали III-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Збереження пам'яток науки і техніки в музеях: історія, досвід, перспектива». – К., 2004. – С. 26-28.
3. Жам О.М. Хліборобська техніка Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання історії техніки» – К., 2003. – С. 146-149.
4. Каталог земледельческих машин и орудий складов Елисаветградского уездного земства / Елисаветград: Тип. Елисаветградского земства, Б. г. – 66 с.: ил. // Електронний читальний зал. Електронний ресурс. – Режим доступу: library.kr.ua.
5. Каталог «Чугонолитейный машиностроительный и эмалировальный завод «Островець». Станция Лоховь, Сев. Зап. Жел. Дор., 66 с. // Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
6. Ленський О. Завод «Сумсьільмаш» починався з віялок. Відкритому акціонерному товариству «Сумський завод сільськогосподарського машинобудування – 125 років // Електронний ресурс. – Режим доступу: gukr.com/article1630.html
7. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Обліково-фондова документація. Групи «ПХІМ», «В», «Е».
8. Польові матеріали автора. Записано 19.03.2009 р. від Г.І. Козій 1948 р. н., мешканки м. Переяслава-Хмельницького Київської обл.
9. Статистичний справочник по Полтавской губернии на 1918-19 pp. – Полтавское Губернское Статистическое Бюро. – Полтава: Друкарня Т-ва Печатного діла, 1919. – С. 182.
10. Шкіра Л.М. Про історію «Музею хліба» НІЕЗ «Переяслав» (з досвіду створення експозиції та її популяризації) // Матеріали VI-ї всеукраїнської науково-практичної конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» - Коростень, 2007 – с. 17-23.

Жам Е.М. *Механические веялки в собрании Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». В статье рассматривается история формирования коллекции механических веялок конца XIX – начала XX вв. Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав»*

Ключевые слова: веялка, музей, коллекция, экспозиция, конструкция, материал, производство.

Jham O.M. *Mechanistic winnowing-machine in the collection of National historical-ethnographic reserve "Pereyaslav". In this article history collections combine forming machines mechanistic winnowing-machine late XIX - early XX centuries of National historical-ethnographic Reserve "Pereyaslav"*

Keywords: mechanistic winnowing-machine, museum, collection, exhibition, design, materials, manufacturing.